

РЕАЛЬНОСТІ ТА ІРРЕАЛЬНОСТІ У ЛІНГВОКОГНІТИВНОМУ ВИМІРІ

Наталія Магас

Кандидат філологічних наук, доцент, кафедра іноземних мов,
Прикарпатський національний університету імені Василя Стефаника,
76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, e-mail: natka.magas@rambler.ru

UDC: 81-11

ABSTRACT

The clarification of notions reality and irreality is offered in the article, basic marker of which is actualization or nonactualization of the proposition. The principles for differentiating modality and irreality are examined on the basis of modern pragmatolinguistics. Taking into account potentiality or impracticability of proposition realization irreality is shown as positive or negative.

Keywords: modality, irreality, proposition, reference, semantics.

У статті запропоновано уточнення понять реальність та ірреальність, основними маркерами яких є актуалізація чи неактуалізація пропозиції. З позицій сучасної прагмалінгвістики розглянуто засади розмежування модальності та ірреальності. З урахуванням потенційності чи нереальності реалізації пропозиції ірреальність постає як позитивна чи негативна.

Ключові слова: пропозиція, модальність, ірреальність, референція, семантика.

В статье предлагается уточнение понятий реальность и ирреальность, основными маркерами которых являются актуализация или неактуализация пропозиции. С позиций современной прагмалингвистики рассматриваются принципы разграничения модальности и ирреальности. С учетом потенциальности или нереальности реализации пропозиции ирреальность рассматривается как положительная или отрицательная.

Ключевые слова: пропозиция, модальность, ирреальность, референция, семантика.

Мова як засіб відтворення свідомості відображає складний процес пізнання людиною реальності. Традиційно розрізняють об'єктивну реальність – матерію в усій сукупності конкретних форм її існування й суб'єктивну реальність – явища свідомості [13]. У трактуванні Н. Решера реальність постає як сукупність фактів, які за своєю природою є невичерпними [23, с. 15]. На підтвердження вчений наводить приклад із каменем. Спочатку ми аналізуємо камінь з точки зору його форми, якості поверхні та хімічних властивостей. Потім досліджуємо його генезис та історію. Пізніше розглядаємо функціональні аспекти, тобто можливості його застосування каменярем, архітектором тощо. Отож немає теоретичних обмежень для аналізу каменю. Таким чином, можливі факти про фізичний предмет подаються як невичерпні. Реальність настільки складна, що наші думки не можуть її наздогнати [23, с. 26].

Розглядаючи висловлення Відтак він несподівано забувся, замріявся, уявив себе гайдамакою, почув урочисті дзвони, побачив гайдамаків у киреях... (Ю. Мушкетик), відзначаємо ментальну діяльність суб'єкта та її результат – створення певного образу гайдамаки, а також співвіднесення з ним суб'єкта. Цю конструкцію передає модель: А мріє (уявляє) X (X=A) як Y, в якій об'єктом уяви (в цьому випадку сам суб'єкт) може бути будь-що або будь-хто, оскільки простір мрії безмежний.

Пропозиція висловлень з предикатами уяви передає проспективні ситуації, семантика яких залежить від модусного предиката. Наприклад, диктум речень з предикатами замріюватися, зафантазуватися містить інформацію про настільки сильну ментальну діяльність суб'єкта, можливо, забуття, що він втрачає зв'язок з оточувальним світом, поринає в ірреальність: Грицько так замріявся, що й забув, де він є (А. Головка). Предикат вимріювати у реченні Я не годна бути для вас такою, якою вимріяла собі ваша душа (О. Кобилянська) позначає завершений процес, результатом якого постає уявлення і навіть бажання, прагнення суб'єкта (душа), які не можуть актуалізуватися у реальному світі.

Зважаючи на багатозначність терміна "реальність" його розглядають в антиномічних парах: реальне – ідеальне, реальне – минуле, реальне – номінальне [4]. У "Словнику української мови" реальний трактується як такий, що існує в об'єктивній дійсності; дійсний; протилежне уявний [14, с. 467]. З метою уточнення поняття звернімося до опозиції реальність – ілюзія. Реальністю є те, що існує насправді, а не витвір уяви. Від категорій "буття", "суцше" і "дійсність" реальність відрізняється своєю гносеологічною функцією, як категорія, за допомогою якої об'єкт, що задається істинним знанням, відрізняють від об'єкта, що задається хибним знанням. Пропозиція "Цей об'єкт реальний" еквівалентна пропозиції "Опис цього об'єкта істинний" [4]. У СУМі ілюзія трактується як: 1) оманливе, хибне сприймання дійсності: хибне уявлення про що-небудь; 2) програмний номер ілюзіоніста (у 1 значенні) [15, с. 17.], тобто ілюзія постає однією з форм прояву ірреальності. Усвідомлюючи нереальність ситуації, безнадійність щось змінити, суб'єкт висловлення Ти не любила... Час останній... Який же біль, який же біль!.. Та за ілюзію кохання навіки вдячний я тобі (В. Сосюра) сприймає світ таким, яким він є, а не у формі бажаного.

Релевантність опозиції реальність та ірреальність всебічно обговорюється у сучасних лінгвістичних колах. Саме відсутність показників ірреальності на граматичному рівні у деяких мовах перешкоджає утвердженню ірреальності як окремої семантичної категорії. Irrealis як складник граматичної категорії "статус реальності" характеризуються у термінах актуалізації/неактуалізації стану справ. Пропозиція realis передбачає, що стан справ актуалізований і є певним фактом реальності, тоді як пропозиція irrealis засвідчує, що стан справ належить до сфери реального чи гіпотетичного й констатує потенційність чи можливість події, однак це невидимий факт реальності [18, с. 58]. Надалі слідом за У. Мікуціонісом послуговуватимемося поняттями стан справ і пропозиція як синонімічними [22, с. 7]. На думку Дж. Байбі, "відсутність у реальності" занадто абстрактне поняття і тому нешироко використовується. Враховуючи нечіткість у визначенні статусу реальності, дослідник звертається до ірреальності як до виразника модального ставлення [17, с. 267]. І хоча паралельне трактування понять ірреальності та модальності непооднопланове у науковій літературі [20, 10], однак деякі суттєві відмінності між цими поняттями є.

У широкому розумінні модальність постає як концептуальна сфера, яка актуалізована відповідно до модальності, зорієнтованої на агенса, мовця, епістемічної чи субординативної модальності. Ф. Палмер подає модальність як граматику суб'єктивного ставлення мовця до повідомлення [20, с. 16], тобто виключає агентивну модальність. Так, згідно з визначенням, модальність зводиться до епістемічної і зорієнтованої на мовця, що дає можливість розглядати її та ірреальність як одне і те саме поняття. Суб'єктивна чи перформативна, або ж дейктична, модальність, на відміну від ірреальності, експліцитно виражає присутність мовця. Ірреальність не є суб'єктивним поняттям, що, на думку П. Піетрандреї, є вагомою причиною для її виокремлення від модальності [21, с. 186].

У трактуванні Х. Наррог, модальність – це лінгвістична категорія, яка стосується статусу фактивності пропозиції, що значно уподібнює її до ірреальності [19, с. 170]. Тобто такі відомі маркери ірреалісу в англійській мові, як умовні (2nd and 3rd conditionals), питальні, заперечні речення, висловлювання-репрезентанти звичок (I used to smoke (but I don't do this any more)) розглядаються як модальні категорії. Ірреальність вважається маркером неактуалізованих пропозицій, однак це загальне поняття охоплює різні концептуальні складники не актуалізації, такі як нефактивність, невиключення фактивності, нереферентність [21, с. 186].

Факт як підтвердження істинності пропозиції традиційно співвідносять з процесом референції – центральною процедурою доказу істинності висловлення, в якому актуалізовані імена або їх еквіваленти зіставляються із об'єктами дійсності (референтами, денотатами) [7, с. 3789]. З позицій логіки характеристики об'єктів, які вступають у референтні від-

ношення з іменем (зі знаком), повинні бути точними й однозначними [11, с. 57]. Однак референція як різновид інтелектуальної діяльності може подолати закони математичної логіки, а тому існує ймовірність точної чи приблизної характеристики будь-якого об'єкта реальності чи суб'єкта думки, особи [12, с. 179].

Саме твердження про точність/неточність референції у відображенні світу у мовній свідомості дало змогу виявити ознаки висловлень, які ґрунтуються на неправдивих/хибних судженнях і є вигадкою, як-от: Мій Богун не вписується у вигадки про козака-гультая (Газ. «Урядовий кур'єр», 14.01.2014); Правда, Нарішкін щодня привозив цікаві вісті, більшість яких сам же він і вигадував, аби лише заспокоїти і розважити царствующих осіб та жіноцтво (П. Кочура).

Мова як спосіб закріплення відображуваної діяльності свідомості у своїй структурі й системі виражає складний досвід пізнання людиною реальності. І оскільки ця реальність складна й багатогранна, а ще постійно змінюється у часі, то суб'єкт пізнання “не всезначуваний”, він не завжди може давати істинні свідчення, що зумовлено неповнотою його знань про дійсність. Як зазначає Н.Д. Арутюнова, “сприйняття світу, що змінюється, перетворює його у видимість/позірність” [1, с. 73].

На думку В.З. Дем'янка, інформаційний запас людини відображає не тільки “істинне знання”, а й помилки, хибні думки як апеляцію до нереалізованих “можливих світів” [3, с. 375]. Неоднозначність пізнання світу та суб'єктивність його сприйняття засвідчують, що “категорія істинності-хибності розглядається не як бінарна опозиція, а як шкала імовірних оцінок” [1, с. 430]. У просторі мови виділяють категорії з різною мірою відхилення від істини: уява, мрія, фантазія, удавання, неправда, нещирість. Серед різноманіття форм осмисленого небуття постають такі, як сновидіння, маячня, архетип, мистецтво [5]. На ґрунті праць Н.Д. Арутюнової лінгвістичні знання поповнилися поняттям модальності видимості/позірності (к-модальності), яка “маркує те, що не видно, а узділося, не чути, а почулося. Для неї характерний ситуативний антураж сутінків і туману, снів і сновидінь”. К-модальність характеризується: 1) подвійним буттям, поєднує реальне і видиме; 2) наявністю спостерігача чи самоспостереженням; 3) сприйняттям ситуації через відчуття, образи, враження, спомини. Однак питання про істинність речення залишається відкритим, оскільки образ присутній лише у суб'єктивному сприйнятті реципієнта [1, с. 833-834], що уподібнює її з категорією ірреальності. Однак показниками ірреальності виступають предикативні модифікатори, сфера впливу яких – неактуалізована пропозиція, на відміну від пропозиційних модифікаторів, що впливають на пропозицію. Саме ця особливість закладена в основу розмежування ірреальності та епістемічної модальності як пропозиційного модифікатора [21, с. 188]. Послугуючись термінологічним апаратом Н.Д. Арутюнової для розмежування ірреальності та к-модальності, звернімося до модальних операторів (вставні слова, дієслова пропозитивного відношення), які маркують невпевненість в істинності висловлення, та семантичних операторів, які, коректуючи семантику предиката, забезпечують максимальну точність закладених у ньому номінацій [1, с. 833-834].

У реченні Вона [Ольвія] засміялася, аби не показувати своє розгублення (В. Чемерис) пропозиція вона розгублена відображає фрагмент моделі світу яким він є (актуалізована пропозиція), а інша пропозиція вона сміялася, – яким він видається спостерігачу (актуалізована пропозиція). Тобто для спостерігача сміх реальне, видиме, а розгублення – невидиме, ірреальне. Суб'єктом дії [Ольвією] розгубленість сприймається як реальне, а сміх постає афектом невпевненості у собі (виразник ірреальності бажаної ситуації). Тільки з контексту читач дізнається про істинний стан справ, прихований за семантичним оператором аби не показувати. Автор висловлення Думати було важко, але він надсилу подумав, що це його душить смерть. Подумав і навіть побачив, як вона шкирить до нього свої зуби, відчув дотик її кістлявих рук... (В. Чемерис) через чуттєве самоспостереження суб'єкта (модальні оператори думати було важко, надсилу подумав, подумав, навіть побачив, відчув) передає ситуацію, яка самим суб'єктом сприймається як реальна, а для автора – як вигадка, творіння його фантазії.

Досліджуючи категорію ірреальності, Т.М. Нікульшина ґрунтовно класифікує носіїв семантики ірреальності, пропонує їхню типологічну та тематичну класифікації, аналізує засоби відображення ірреальності на матеріалі сучасних англійської та української мов [9], однак, визнаючи дієслово універсальною одиницею вербалізації ірреальності, вважає його предметом надмірної уваги мовознавців [8], а для підтвердження наводить опосередко-

вані наукові розміркування, в яких ірреальність розглядається як граматична категорія, причому особлива увага приділяється модальному аспекту, ірреальність вивчається на синтаксичному рівні. Аналізуючи номінативні одиниці істот та неістот як носіїв семантики ірреальності, Т.М. Нікульшина до сфери ірреального зараховує тільки номінації, що умовно не мають денотата, оскільки мають значення-смысл. Не маючи реальних референцій, ірреальний світ складається з об'єктів, які відрізняються від природних саме своїм номінальним характером [10], тобто категорія ірреальності у працях дослідниці представлена через номінативно-нереференційні одиниці.

Розглядаючи ознаки реальності та ірреальності як несумісні альтернативи в межах однієї пропозиції, В.Б. Касевич визначив два різновиди ірреальності – “позитивну” і “негативну”. У випадку “позитивно” ірреальності “акцент робиться на потенційності ситуації, яка сприймається як можлива, бажана і т. п.”, тоді як “негативна” ірреальність “зазвичай передбачає заперечення” як позначення того, що не здійснилося і вже не може здійснитися [6, с. 67]. Речення Молюся нашій пресвятій Покрові, благослови і пера, і шаблі! Бо лиш народи, явлені у Слові, достойно жити можуть на землі (Л. Костенко); – Зараз ти ростеш, все в тобі грає, але в твоєму підлітковому віці людина вже повинна і замислюватись над собою, над своїми вчинками (О. Гончар) засвідчують, що до значень потенційності ситуації можна додати значення повинності (необхідності), оскільки у моделі висловлень X може Р і X повинен Р однаково відзначається, що Р – неактуалізована пропозиція. При цьому актуалізація обох пропозицій може відбутися або й не відбутися, а те, що має статися, станеться обов'язково. Таким чином, “різниця між можливістю і необхідністю пов'язана з тим чи іншим ступенем детермінованості ситуації” [2, с. 124]. Особливе положення займає значення бажання, в якому ірреальність переплітається з оцінкою: якщо X хоче Р, то це означає, що, по-перше, Р не належить реальному світу (людина, як відомо, може хотіти тільки того, чого не існує на момент бажання), а, по-друге, що X позитивно оцінює Р (людина хоче того, що вважає добрим), як-от: Якби Ти встав, прийшов у Київ, – О скільки Ти про нього мріяв В степу, над Каспієм широким! (Дмитро Павличко).

Щодо бажання, то його об'єктом можуть бути і досяжний (контрольований), і недосяжний (неконтрольований) стан справ, що підтверджує його нейтральність щодо протиставлення можливості/неможливості. Разом з тим “бажання, це одночасно батіг і пряник, який підштовхує уперед людину і людство, робить витонченим їх розум, напружує їх волю – і те, що було неконтрольованим, стає контрольованим, а те, що було неможливим – можливим” [16, с. 298] Висловлення О, хтів би я всі мови знать, Усі країни облітатъ (М. Рильський) підтверджує гіпотезу, що бажання все ж таки тяжіє до “позитивної” ірреальності. Однак речення “Якби Шевченко подивився, як ремонтують “хату чумака”, то він би назад у могилу ліг” (Газ. «Дзвін», 25.10.2013); – А що, вашого наймита ще нема? – спитала вона Чабана. – Чому ж досі не йде він? Адже ж ви погодилися із ним, казали учора ввечері: він буде. Чому ж не прийшов? (Марко Вовчок) характеризується неможливістю актуалізації стану справ, неможливістю реалізації бажання автора, тому такого типу висловлення передають негативну ірреальність.

Таким чином, значення бажаності, можливості, необхідності і неможливості можуть розглядатися як різні конкретні види ірреальності, де перші три з цих значень можна зарахувати до “позитивної” ірреальності, а значення неможливості – до “негативної” ірреальності. Прислів'я Якби молодість знала, а старість могла, краща б доля була засвідчує, що усі три пропозиції (молодість знала, старість могла, доля була краща) не актуалізовані, хоча пояснюють ірреальність бажання народу – кращої долі.

У зв'язку з ігноруванням складності поняття ірреальності гіпотези, накази, визнання, бажання та ін. як логічно ірреальні ситуативні типи, які характеризуються семантичними операторами ірреальності, детально не розглядаються, що відкриває можливості подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. – 2-е изд., испр. и дополн. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. Беляева Е. И. Соотношение значений возможности и необходимости в семантической сфере потенциальности / Е.И. Беляева, С. Н. Цейтлин // Теория функцио-

- нальной грамматики. Темпоральность. Модальность. — Л.: Наука, 1990. С. 123-126.
3. Демьянков В.З. Прагматические основы интерпретации высказывания / В.З. Демьянков // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. — 1981. — Т.40. — № 4. — С.368–377.
 4. Энциклопедия эпистемологии и философии науки. — М.: “Канон”, РООИ “Реабилитация”. / И.Т. Касавин. 2009. Электронный ресурс. Режим доступа: http://epistemology_of_science.academic.ru/682/%D1%80%D0%B5%D0%B0%D0%B%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C
 5. Каган М.С. Философская теория ценности. / М.С. Каган — СПб, ТОО ТК“Петрополис”. — С. 205. Электронный ресурс. Режим доступа: http://aesthetics.philosophy.spbu.ru/upload/userfiles/files/kagan_filos_teor_cen.pdf
 6. Касевич В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. / В.Б. Касевич. — М. : Наука, 1988. — 309 с.
 7. Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: Директмедиа Пабблишинг, 2008. — 5987 с.
 8. Нікульшина Т.М. Дослідження ірреального в мовознавстві : сучасні тенденції / Т.М. Нікульшина // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия филология. Социальные коммуникации. — Том 24. — №2. — Часть 2. — С. 447-451.
 9. Нікульшина Т.М. Ірреальний світ англійською та українською мовами: [монографія] / Т.М. Нікульшина — Донецьк : Східн.вид.дім, 2010 — 186 с.
 10. Нікульшина Т.М. Ірреальний світ: філософський та лінгвістичний аспекти (на матеріалі англійської та української мов) / Т.М. Нікульшина // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. — 2010. — №13 (200). — Ч. 2. — С.167-173.
 11. Рассел, Б. Введение в математическую философию. Избранные работы / Б. Рассел. — Новосибирск : Сиб. унив. изд-во, 2007. — 264 с.
 12. Сёрл Дж. Р. Референция как речевой акт / Дж. Р. Сёрл // Новое в зарубежной лингвистике. — М. : Прогресс, 1982. — № 13. — С. 179-202.
 13. Словник іншомовних слів за ред. О. С. Мельничука. — 2-е видання, випр. і доп. — К. : Головна редакція “Українська радянська енциклопедія” (УРЕ), 1985 — 966 с. Електронний ресурс. Режим доступа: <http://slovopedia.org.ua/42/53408/289056.html>
 14. Словник української мови: в 11 томах. — К. : Наукова думка, 1977. — Т. 8. — с. 928.
 15. Словник української мови: в 11 томах. — К. : Наукова думка, 1973. — Т. 4, 1973. — с. 765.
 16. Шатуновский И. Семантика предложения и неререферентные слова. / И. Шатуновский. — М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. — 395 с.
 17. Bybee J. Irrealis as grammatical category. /J. Bybee. // Anthropological linguistics 40, 1998. — P. 257-271.
 18. Elliott J.R. Realis and irrealis: Forms and concepts of grammaticalisation of reality / J.R. Elliot // Linguistic Typology 4, 2000. — P. 55-90.
 19. Narrog H. On defining modality again / H. Narrog // Language Sciences 27 (2). — P. 165-192.
 20. Palmer F.R.. Mood and Modality. / F.R. Palmer. 2nd edition. Cambridge University Press, 2001. i–xxii + 236 pp.
 21. Pietrandrea P. The conceptual structure of irrealis. A focus on non-exclusion-of-factuality as a conceptual and a linguistic category./ P. Pientradrea // Language Sciences 34, 2012 p.184-199.
 22. Ugnius Mikucionis. Modality and the Norwegian modal verbs/ Mikucionis Ugnius // Doctoral dissertation. Humanities, Philology (04 H) — Vilnius, 2012 —p.232.
 23. Rescher N. Imagining Reality: a study of unreal possibilities / N. Rescher // Open Court Publishing, 2003. — Vol. 331. — 298 p.